

Mevlana'nın Mesnevi'sinde Tanrı'nın Varlığının Kanıtları

Hasan ÇİÇEK*

ABSTRACT

Mevlana, like Plato, Aristotle, Farabi and other philosophers before him, believes that God can be proved rationally and he explains the *relevant proofs* in his *Mesnevi* with metaphors, stories, and fables. These indicate that it is possible to deduce the most perfect Being from the imperfect things in the universe; it is also possible to deduce the existence of God from the fact that what is known and seen cannot come to exist without any cause, or that there must be a Creator for the things that are created.

Key Words: God, existence, Proof, cause, movement, design, universe.

Giriş

Tanrı'nın varlığı öteden beri insanoğlunu ilgilendiren bir problem olmuş, bu konuda insanlık, dinlerin vazettikleriyle yetinmemiş, O'nun varlığı konusunda çeşitli kanıtlar bulma yoluna gitmiş, böylece konuyu aklileştirerek, adeta Allah'ın varlığından emin olmanın başka yollarını da aramıştır. Çünkü insanın Mutlak olan bir güce ihtiyacı vardır ve bu "Mutlak olana ihtiyaç, insanın tabiatında içkin ve süreklidir."¹ Bu yüzden "insan, inançsız yaşayamaz."² Elbette inançlıların, sadece bu kanıtlardan dolayı inandıkları söylenemez; bilakis bu kanıtlar, kanıtı ileri sürenlerin "Allah'ın varlığı hakkındaki inançlarını aklileştirme çabası"³ veya "düşüncenin kendi kendine kaniya varma yolları, düşüncenin onaylamalarıdır."⁴ Bu nedenle İlkçağdan günümüze, kâh bilimin kâh felsefenin verilerinden ve insanlığın çeşitli tecrübelerinden yararlanılarak bu gücün varlığı rasyonelleştirilmeye çalışılır. Bu yüzden Alman egzistansiyalist filozof Karl Jaspers (1883-1969) haklı olarak, "ilkçağdan beri Tanrı ile ilgili kanıtlar genelde, büyük bir belgesel birikim oluşturacak niceliktedir"⁵ diyerek, insanlığın bu konudaki çabalarına dikkat çekmek ister.

* Dr., Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü hcicek@isnet.net.tr

1 Stanislaw Tyrowicz, "Religiöser Ausschliesslichkeitsanspruch Und Politischer Totalitarismus Im Licht Der Jasperschen Kritik", *Karl Jaspers Philosop Arzt, Politischer Denker Symposium Zum 100. Geburtstag In Basel Und Heidelberg, München, 1968*, s.77

2 Karl Jaspers, *Vom Ursprung Und Ziel Der Geschichte, München, 1949*, R.Piper Co Verlag, s.269

3 Necati Öner, "Allah İnancı", *Felsefe Yolunda Düşünceler*, İstanbul, 1995, s.188

4 Karl Jaspers, *Felsefe Nedir?*, çev.İsmet Zeki Eyüboğlu, 4.Basım, İstanbul, 2000, s.69

5 A.g.e., s.68

Tanrı'nın varlığının sistemli kanıtlama çabasına ilkin Platon (M.Ö.427-347)'de rastlamak mümkündür. "Tanrı'nın varlığının başarıyla kanıtlandığı"⁶ iddiasında olan Platon, O'nun bazen "gemilerdeki dümençi"ye bazen de "ordu komutanı"-na benzerliğinden hareket edilerek kanıtlanabileceği inancındadır. Ona göre, bir düzenleyicinin varlığına delalet ettiği için, gökyüzündeki intizam da Tanrı'nın varlığına delil olarak kullanılabilir.⁷ Bu ve buna benzer değerlendirmelerle Platon, Tanrı'nın varlığının kanıtlandığına inanır. Platon'dan sonra da neredeyse bütün filozoflar Tanrı konusunda olumlu veya olumsuz değerlendirmelerde bulunmuş ve düşüncelerini kanıtlama yoluna giderek, konuyu aklılaştırmışlardır. Özellikle teist düşünürler Tanrı'nın varlığını aklılaştırmek amacıyla çeşitli deliller ileri sürerek bu konuda bir geleneğin ortaya çıkmasını sağlamışlardır.⁸

Sistematik olarak ortaya konmak istenen Tanrı'yı kanıtlama çabasına girişlere örnek olarak Aristoteles⁹ (M.Ö.384-322), Farabi¹⁰ (870-950) ve Aziz Anselmus¹¹ (1033-1109) gibi filozoflar da verilebilir. Tanrı'yı rasyonel olarak kanıtlama çabası içinde olan düşünürlerden biri de Mevlana'dır. Mevlana'dan sonra da Tanrı'yı kanıtlama çabası Yeni Çağda Descartes¹² (1596-1650) ve diğer filozoflar tarafından devam ettirilir.

Bu makalede Mevlana (1207-1273)'nin konuyla ilgili delilleri üzerinde durulacaktır. Mevlana, bu geleneğe uyararak, daha önce Platon, Aristoteles, Farabi ve diğer filozofların dile getirdiği gibi Tanrı'nın akıl yoluyla kanıtlanabileceğine inanır ve bununla ilgili kanıtlarını Mesnevi adlı eserinde metafor, hikaye, fabl ve diğer edebi sanat örnekleriyle ortaya koyar. Bu bağlamda onda, ken-

6 Platon, *Yasalar*, C.II, çev. Candan Şentuna-Saffet Babür, 2.Baskı, İstanbul, 1998,10.Kıtap, s.148

7 Bkz. Platon a.g.e., s.148

8 Tanrı kanıtlamalarıyla ilgili olarak daha geniş bilgi için bkz. Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*, II. Baskı, İzmir, 1990, s.14-75

9 Aristoteles, "biz Tanrı'yı ezeli-ebedi, mükemmel bir canlı olarak adlandırmaktayız, o halde hayat ve sürekli ve ezeli-ebedi ömür Tanrı'ya aittir. Çünkü Tanrı bunun kendisidir" diyerek, Tanrı'nın mükemmel ve zorunlu olduğunu belirtir. Bkz. Aristoteles, *Metafizik*, XII. Kitap, s.506-508

10 Farabi, "bütün eksikliklerden münezzeh" varlık ve "varlık mükemmeliyetinin en yüksek mertebesi" olarak nitelediği Tanrı'nın bu özelliğini O'nun diğer varlıklardan farkı olarak ortaya koyar. Bkz. Farabi, *el-Medinetü'l Fâzıla*, çev.Nafiz Danışman, İstanbul,1989, s.17

11 Anselmus, "akılsız, yüreğinde 'Tanrı yoktur' dese de; kendinden daha büyüğü tasarlanamayan şey gerçekte vardır" der ve bunun kanıtının Tanrı kavramının kendisi olduğunu ileri sürer. Bkz. Anselmus, *Proslogion*, bölüm II, Betül Çotuksöken-Saffet Babür, *Ortaçağda Felsefe*, İstanbul, 1993,158-159

12 Bilindiği gibi Descartes, şüphecilikten kurtulmasını ve solipsizme varmamasını "düşünüyorum öyleyse varım" önermesini ve bu önermeyi aşmaya borçludur. Her şeyden şüphe eden bir varlık, şüphe ettiğinden şüphe etmeyerek "varolmak"lığını kavrar. (Bkz. Descartes, *Metot Üzerine Konuşma*, çev. K. Sahir Sel, İstanbul, 1984, s. 32-40) Descartes, her şeyden şüphe ederek başladığı doğru bilgiyi edinme çabasının en sonunda "sahip olduğum her şeyi, kendisinden edindiğim daha mükemmel başka bir varlığın bulunması zorunlu olarak gerekiyordu" diyerek, "Mükemmel Varlık" fikrine ulaşarak hem septik olmandan kurtulur hem de Tanrı'nın bunun için zorunluluğuna ulaşır. Bkz. Descartes, *Metot Üzerine Konuşma*, çev. K. Sahir Sel, İstanbul, 1984, s.34-40; Ayrıca, Descartes, *Felsefenin İlkeleri*, çev. Mesut Akin, İstanbul, 1983, s.67-68

dinden önceki düşünürlerin izlerini de bulmak mümkündür. Örneğin Aristoteles'in sözünü ettiği hareket¹³ delilini andırır biçimde Mevlana da, hareketin öncelikle bir hareket ettiriciye ihtiyacı olduğunu, bu nedenle hareket ettiricinin Tanrı olacağını, "zaten her bilen kişi, aklın bilir ki hareket edenin bir hareket ettiricisi vardır"¹⁴ şeklinde belirtir ve buna inanmayanlara ironik bir biçimde şu soruları sorar: "Bilen, duyan gönül, nasıl olur da dönen şeyi bir döndüren var, bunu bilmez? Nasıl olur da kendi kendine geceyle gündüz, sahihsiz olarak nasıl gelir, nasıl gider demezsin?"¹⁵ Düşünürümüz, hareket eden her şeyin arkasında, onu harekete geçirici bir gücün olmasına inanmanın, aklın bir gereği olduğunu ileri sürer ve "rüzgarı esiyor gördün mü, bil ki burada onu bir estiren, bir harekete getiren var"¹⁶ diyerek, bu konudaki kanaatini ortaya koyarken; buna inanmayanları da "meğerse sen budalaymışsın.. Akıllılardan bir şey duymamış, işitmemişsin!"¹⁷ şeklinde eleştirir.

Aşk

Mevlana'ya göre, Tanrı'yı bilmek için en sağlıklı yol, O'na "aşk" ile ulaşmaktır. Fakat bu yolla Tanrı'yı bulamayanlara farklı deliller de geliştirir. Düşünürümüz, Tanrı'ya inanmamız için bir çok akli delil ileri sürse de, unutulmaması gerekir ki, onun için en önemli kanıt, Allah'a aşık olmaktır. Allah'a aşık olanın başka kanıtı ihtiyacı yoktur. Bu kanıt bir yaşantı hali olduğundan, bazen kanıt olup olmadığı tartışılabilir, mutasavvıflar için en değerli kanıttır. "Dinî tecrübe delili" olarak da adlandırılan ve inanan bir varlık olarak insandan yola çıkan bu kanıtın diğerlerinden bir çok bakımdan farkı vardır: Çünkü inanan insanla ve tamamıyla bir yaşantı hali ile ilgilidir.¹⁸ Bu nedenle bu yaşantı bilinç düzeyinde inananlarda, ortaya çıkabilecek bir tecrübedir.

Mevlana da, ancak aşk ile Allah'a daha rahat ulaşılacağına inanır. Aşk nedir? "Aşk, Tanrı sırlarının usturlabıdır"¹⁹ Onunla Tanrı'ya ulaşılabilir. O, vardır ki, O'na aşık olunmaktadır. "Gündüze nasıl güneş lazımsa, aşka da sevgili lazımsa"²⁰ Bu nedenle, Mevlana'nın öğretilerinde "Allah aşkı" O'nun varlığının en büyük kanıtıdır.

13 Aristoteles, "Fizik" adlı eserinde, "bütün hareket edenler, bir şey tarafından hareket ettirilirler" ve "ilk hareket ettirici tek ebedi bir şey olmak zorundadır" (bkz. Aristoteles, *Fizik*, Çev. Saffet Babür, 2.Baskı, İstanbul, 2001, s.361-377) diyerek hareketi meydana getiren bir "ilk hareket ettirici"den söz eder. Ayrıca "Metafizik" adlı eserindeki "hareket etmeksizin hareket ettiren ezeli-ebedi, töz ve salt fiil olan bir uç şeyin varlığını kabul etmemiz gerekir" şeklindeki açıklaması ile de, "ilk hareket ettirici"nin hareketsiz olduğunu belirtir ve farklı bir Tanrı anlayışı ortaya koyar. Bkz. Aristoteles, *Metafizik*, XII. Kitap, çev. Ahmet Arslan, 2.Baskı, İstanbul, 1996, s.504. Ayrıca bu konunun özgün bir değerlendirmesi için bkz. Süleyman Hayri Bolay, *Aristo Metafiziği İle Gazzalî Metafiziğinin Karşılaştırılması*, İstanbul, 1993, s.101-113

14 Mevlana, *Mesnevi*, C.IV, çev. Veled İzbudak, İstanbul, 1991, s.13

15 Mevlana, *Mesnevi*, C.VI, s.32

16 A.g.e., C. IV, s.11

17 A.g.e., s.11

18 Bkz. Mehmet Aydın, a.g.e., s.66-67

19 Mevlana, *Mesnevi*, C.I, s.9

20 A.g.e., C.VI, s.321

Bu kanıt bir yaşantı hali, dolayısıyla bir tecrübedir. Bir defa buna vasil olunması, bu halin bir defa yaşanması yeterlidir. Çünkü, “balıklara ekmek de sudur, su da. Elbise de sudur, ilaç da, uyku da.”²¹ Tamamen öznel olan bu hali Mevlana, bir benzetmeyle anlatır: “Aşık, çocuğa benzer; memeden süt emer durur. O iki alemde de süttten başka bir şey bilmez.”²² Böylece, aşk tecrübesine sahip olanlar, Tanrı’yı bilme konusunda herhangi bir problem yaşamazlar.

İnsanın yaşadığı bu tecrübenin dile getirilmesi zordur. Bu nedenle Mevlana bu konuda, “söz manaya daima kifayetsiz; onun için peygamber, ‘Tanrı’yı bilen dili tutulur’ dedi”²³ şeklinde açıklamada bulunarak, bu deneyimi anlatmanın ne kadar güç olduğunu belirtmek ister. Bir başka beyitte de, “kalem yazmada koşup durmaktadır ama, aşk bahsine gelince, çatlar, aciz kalır”²⁴ diyerek, söz konusu tecrübenin anlatılmasının aciziyetini ortaya koyar.

Aşkın, sadece yaşanarak Tanrı’ya ulaştırıcı olmasından dolayı akıl yolu ile izahının da zor olduğunu belirtir Mevlana. Diğer kanıtlardan bir farkının da bu olması gerekir. Çünkü diğer kanıtlar Tanrı’nın varlığını aklileştirme çabaları olarak görülebilir. Mevlana’nın aklın aşkı kavrayamayacağına ilişkin ilginç bir benzetmesi vardır: “Akıl aşkı şerh etmede çamura saplanıp kalan merkep gibidir. Aşkı aşıklıkla yine aşk şerh eder.”²⁵ Aşkta söz konusu olan anlama değil, Tanrı ile bir buluşmadır. Bu buluşmayı Mevlana, “Hakk’la olunca ömür de ölüm de... ikisi de hoştur. Fakat Tanrı’sız ab-ı hayat bile ateştir”²⁶ şeklinde dile getirir.

Mevlana, aşkı Allah’a ulaşmada en önemli kanıt olarak gördüğünden aşık olmayı hoş görmez: “Kimin aşka meyli yoksa, o kanatsız bir kuş gibidir; vah ona.”²⁷ Bu nedenle Mevlana’da Tanrı’yı bilmek için en önemli kanıt Tanrı’ya yönelmek, O’na aşık olmaktır. Tanrı’yı bu yolla bulamayacak insanlara da Mevlana, başka kanıtlar bulma yolunu dener.

Kozmolojik Kanıt

Mevlana’nın üzerinde durduğu bir kanıt da, kozmostan yani alemde Tanrı’nın varlığına gitmeye çalışan bir delil olduğundan “kozmojik delil”²⁸ olarak adlandırılan, varolanların “var edici” bir varlığa delalet etmesinden hareketle ortaya konan kanıttır. Fakat Mevlana, bunu yaparken özgün anlatım biçiminin ödün vermeden metaforlardan ve fabllardan yararlanır.

Mevlana, Allah’ın “cematde ve kemalde sonsuz,”²⁹ “mükemmel”, “kadir” ve her şeyden üstün olduğunu, alemde görülen eksikliklerin ve aczin, eksik olmayan bir varlığa delalet ettiğinden hareket ederek, savunur. Filozofumuz aynı zamanda, “bu fani olan şey, bakînin delilidir. Nitekim sarhoşların yalvar-

21 A.g.e., C.VI, s.321

22 A.g.e., C.VI, s.321

23 A.g.e., C.II, s.231

24 A.g.e., C.I, s.9

25 A.g.e., C.I, s.10

26 A.g.e., C.V, s.66

27 A.g.e., C.I, s.3

28 Bkz. Mehmet Aydın, a.g.e., s.31

29 Mevlana, Mesnevi, C.II, s.192

*maları da sâkiye delildir!*³⁰ beytinde olduğu gibi, “her şey zıddı ile kaimdir”³¹ düsturundan hareket eder ve “iyiyi bilmedikçe kötüyü bilemezsin, ey yiğit, zıt zıddıyla görülebilir”³² diyerek, eksikliğin acizyetin, acz içinde olmayan bir varlığa işaret ettiğini, belirtmek ister. Bundan dolayı, Kadir olan, her türlü acizyetten uzak olan bir varlığın söz konusu olması gerektiğini düşünürüz, “*alemden bir kadir olmadıkça hiç kimse, ne bir acizi görmüştür, ne de böyle bir şey olur; bunu böyle bil!*”³³ şeklinde dile getirerek, bu acizyetten dolayı bütün eksikliklerden uzak, mükemmel olan birinin varolmamasının düşünülemeyeceğini savunur.

Mevlana'nın bu konudaki kanıtını şu şekilde formüle etmek mümkündür: *Bütün ihtiyaçlarını karşılama ve istediği her şeyi yapmakta yetersiz olan insan, çevresindeki varlıkların da (bitki, hayvan vs.) naçar ve yetersiz olduğunu gözlemleyerek acizliğinin farkına varır. Öyleyse varolanların bütün eksiklerini tamamlayan, ihtiyaçlarını karşılayan varlığın, insandan ve etrafındaki varlıklardan farklı, üstün ve eksiksiz bir varlık olması gerekir. Her şey zıddı ile kaim olduğuna göre*³⁴ *insan ve çevresindeki diğer varlıklar gibi aciz ve yetersiz olmayan bir varlığın olmasına ihtiyaç vardır; bu da herkesin kendisine yöneldiği ve yardım dilediği Tanrı'dır.*³⁵ Bu nedenle insan kendisinden daha mükemmel bir varlıktan yardım dileyip O'na yönelir. Bu da söz konusu varlığın ululuğunu gösterir.

Mevlana'ya göre alemdeki bu eksiklikler, mükemmel bir varlığın zorunlu olduğunu ortaya koyar ve burada insan, acizliğini ve eksikliklerini anlayarak, kendisi gibi eksik olmayan bir varlığın olması gerektiği fikrine ulaşır; O'ndan yardım ve bağışlanma diler. Zaten bütün yaratıkların “O'na yönelmesi, O'ndan dilemesi”, bir tesadüf değil, bilakis O'nun mükemmelliğinin ve eksiksizliğinin bir kanıtıdır. Öyleyse insanoğlu nakıs ve yetersiz bir evrende, O'nun, zorunluluğundan hareket ederek varlığına inanabilir. Çünkü, “*bütün mahlukat, Hakk'ın kudreti karşısında iğne önündeki gergef gibi acizdir.*”³⁶ Mevlana'ya göre, bütün eksiklik ve kötülüklerin yanında, alemdeki her güzellik de Tanrı'nın varlığına delalet eder. O, “*güzel bir sanat kör ve çolak bir adamın elin de mi çıkar, yoksa her tarafı bütün bir gözlünün elinden mi?*”³⁷ şeklinde sorarak mükem-

30 Mevlana, *Mesnevi*, C.IV, s.244

31 A.g.e., C.II, s.225

32 Mevlana, *Mesnevi*, C.IV, s.110

33 A.g.e., s.110

34 Mevlana bunu, “*her şey zıddı ile kaim; doğru olmasaydı, yalan olur muydu hiç?*” şeklinde ifade eder. Bkz. Mevlana, *Mesnevi*, C.II, s.225

35 Mevlana, aşağıdaki beyitlerde kanıtla ilgili ipuçları verir:

“Hiçbir aklı eksik ve deli yoktur ki, acizliğini varsın da bir nekeşe arz etsin!

Akullular, binlerce defa ihtiyaçlarının giderildiğini görmeselerdi hiç o tapıya

Canla başla giderler miydi?

Hatta deniz dalgaları arasındaki bütün balıklar, yücelere uçan bütün kuşlar bile...

Fil, kurt, avlanan aslan, koca ejderha, karnca, yılan ...

Hatta toprak, su yol ve her bir kıvılcım bile,

kışın da dileğini ondan elde eder, baharda da...” Bkz. Mevlana, *Mesnevi*, c.IV, s.96-97

36 Mevlana, *Mesnevi*, C.I, s.638

37 A.g.e., C.VI, s.32

meş varlığın bir gereklilik olduğunu belirtirken, “veren”, “alan” olarak sadece O’ndan istenmesi, dileklerin O’na yöneltilmesi gerektiğini salık verir ve uyarır:

Kendinize gelin ondan isteyin başkasından değil, suyu denizde arayın kuru dereye değil! Başkasından isteneni de o verir...

O kimsenin sana meyleden eline, cömertliği ihsan eden yine Allah’tır.³⁸

Mevlana’ya göre, soyut olmasından hareketle Tanrı’nın varlığını ret etmek yanlış ve kanıttan yoksun olduğu için, her görülen somut varlık, onu var kılan somut ya da soyut bir “var edici”ye işaret eder. Ona göre, “münkir”in, “ben şu görünen yurttan başka bir şey görmüyorum!”³⁹ diyerek Tanrı’yı ret etmesi akla uygun değildir. Çünkü “hiç düşünmez ki, nerede bir görünen şey varsa; o, gizli hikmetleri haber vermededir.”⁴⁰ Düşünürümüze göre, görünenle iktifa etmek ya da varlığına inanmak için mutlaka somut bir şey aramak, bizi yanılgıya götürür. Örneğin beden ruhla hareket eder ama biz onu görmeyiz.⁴¹ Bu nedenle Mevlana, bir şeyin varlığına inanmak için, onun mutlaka görünmesini şart koşmayı hoş karşılamaz ve görünene takılıp kalmanın başka mahsurlarını da dile getirerek, bir benzetme ile yararın görünmeyende, gizli olanda bulunduğunu, “her görünen şeyin faydası, faydanın ilaçlarda gizli oluşu gibi o şeyin içinde gizlidir”⁴² şeklinde dile getirir.

Mevlana bu konudaki görüşlerini sağlamlaştırmak için, akli harekete geçirecek sorular sorar ve bu sorulara olumlu cevap bulamayacak akıl sahiplerinin, kınanmayı hak ettiklerini düşünür. İşte, somut olandan hareketle sorulacak ve soyut olanı çağrıştıracak sorular:

*Evi bir yapanın olması mı daha akla uygundur,
yapıcısı olmayan kendi kendine kurulmuş ev mi, a akli kıt?
Yazıyı bir yazanın olması mı daha akla uyar,
Yoksa olmaması mı ey oğul?
Cim harfine benzeyen kulak, aynaya benzeyen göz,
mime benzeyen ağız, nasıl olur da yazan olmadan yazılır,
meydana gelir a kınanmaya değer adam?
Aydın mum, yakmayan oldukça mı bulunur,
Yoksa bilen bir yakıcı olunca mı?⁴³*

Görüldüğü gibi düşünürümüz alemde hareketle Tanrı’ya ulaşmak için şu basamakları kullanır: *Alemde varlıklar vardır, bunların ya bir yapıcısı vardır ya da kendi kendine meydana gelmişlerdir. Kendi kendilerine meydana gelmelerini insan akli kabul etmeyeceğine göre; o halde bu varlıkların bir meydana getireni vardır. Onları meydana getiren de onlardan daha mükemmel ve onlara üstün olacağına göre, bu varlık Tanrı’dır.*

38 A.g.e., C.IV, s.97

39 Mevlana, *Mesnevi*, C.IV, s.231

40 A.g.e., s.231

41 A.g.e., s.13

42 A.g.e., s.231

43 A.g.e., C.VI, s.32

Mevlana kanıtını destekleyici betimlemelerini sürdürmekte ve Sokrates'in, potansiyel haldeki bilgileri ortaya çıkarmak için uyguladığı yönteme benzer bir yöntemle, sorularla, aslında varlığına inandığı bilginin ortaya çıkmasını hedeflemektedir. Bu sorulardan sonra Mevlana, bir metaforla konunun açılımını sağlayarak, kanıtının sarih olmasına özen gösterir.

*Sen onu gözünle görmüyorsan eserleri görünüyor ya,
Onlara bak da anla!
Beden de canla hareket eder: Fakat canı görmezsin,
Görmezsin ama tenin hareketine bak da canı anla!⁴⁴
Bir avuç buğdayı gördün mü ambarı düşün,
Ambarı gör, anla ki ambardakiler de hep böyle.
Gökyüzünün rüzgar burcundan kopup gelen bütün rüzgarlar da
O rüzgarı koparanın yelpazesi olmazsa nasıl eser?⁴⁵*

Buradan da anlaşılabilceği gibi düşünürümüz, somut olarak var olan her şeyin arkasında, somut olamayan ama "var eden" bir varlık görmek isteyerek, evrende bulunan her nesnenin ve eylemin arkasında bir gücün bulunmasının da mantığa daha uygun olduğunu ısrarla dile getirir.

Sebepler Dizisinin Sonsuzluğunun İmkansızlığı

Mevlana, alemde meydana gelen olayların bir sebebinin olması gerektiğinden hareketle, nedenler arasındaki silsilenin sonsuz olmamasının da O'nun varlığına delil olabileceğini ve aksini iddia etmenin mantığa aykırı olacağını savunur. Evrende varolanların, meydana gelen olayların bir sebebinin olması, her sebebin bir başka etken sebebe dayanması beklenir, ama bu, sonsuza kadar götürülemeyeceği için, bütün bunların bir ilk sebebinin olmasının ve O'nun da bir sebebe ihtiyaç duymamasının zorunluluğu ortadadır. Daha önce Aristoteles⁴⁶ ve Farabi⁴⁷ gibi filozoflarda gördüğümüz, "nedenler dizisinin sonsuz olmasının imkansızlığı" görüşünü, Mevlana da eserinde detaylıca anlatır. Buna göre evrendeki her olgunun bir sebebi vardır; o sebep başka bir sebebe delalet eder. Bunun sonsuza kadar götürülmesini insan aklı kabul etmez; bir yerde durması ve bu ilk sebebin kendi kendinin de sebebi olması gerekir. Mevlana bu sonuca ulaşmak için Mesnevi'de çeşitli örneklerle konuyu açıklar. Bu konudaki düşüncelerini berkitmek için "merdiven basamakları" metaforunu kullanır

44 A.g.e., C.IV, s.13

45 A.g.e., s.12

46 Aristoteles, hareketin sürekli olduğunu ve kesilmemesi gerektiğini ama ezeli olamayacağını, ilk hareket ettiren bir gücün bulunmasının zorunluluğunu (Bkz. Aristoteles, *Fizik*, VIII.Kitap, s.375-377) belirtir ve "nihayet fiil bakımından ilk olan, aynı zamanda her şeyin nedenidir" diyerek de, nedenler zincirinin O'nda duracağını dile getirir. Bkz. Aristoteles, *Metafizik*, XI-I.Kitap, s.496

47 Farabi, "İlk Mevcud, diğer mevcudların sebebidir" derken bunu kast eder. Bkz. Farabi, *el-Medinetü'l Fâzıla*, s.17-20. Ayrıca "İlk Sebep"le ilgili olarak, Farabi'nin "Ölümünden Sonra İnsanın da Bozulup Yok Olduğunu Söyleyen Kimseyi Reddetmek Hususunda Platon'un Risalesi"ne bakılabilir. Bkz. Mübahat Türker-Küyel, *Farabi'ye Atfedilen Küçük Bir Eser*, Ankara, 1990, s.59-63

ve bu metaforla, konuya başarılı bir açılım sağlayarak, düşüncelerinin dayanaklarını kavi kılar.

Bu oyunu, o gizli oyunu oynamak için, onu da diğer bir oyun için...

Nihayet o oyunu da bir başka oyun için oynarlar.

Gözünü böylece etraftan ileriye çevir de ta karşıdakini mat edip oyunu kazanıncaya dek ne oyunlar oynayacaksan hepsini gör.

Merdiven basmaklarına çıkmak için önce birincisine, Sonra ikincisine basmak lazım.

İkincisi de bil ki, üçüncüsüne çıkmak için kurulmuştur.

Böyle böyle merdivenin son basamağına çıkar, dama varırısın!⁴⁸

Mevlana, sebepler zincirinin bir yerde son bulması gerektiğini anlatan yukarıdaki metafor gibi, başka bir izahta da, bir fabldan yararlanır. Olay özetle şöyle gelişir: “bir karıncacık”, kağıt üstünde bir kalem görür. Bir başka karıncaya kalemin, kağıdı gül bahçesine çevirdiğini söyler. Diğer karınca, o sanatı yapmanın kalem değil, parmaklar olduğunu, dolayısıyla eserin sahibinin parmaklar olması gerektiğini belirtir. Konuyu, üçüncü bir karıncaya anlatırlar. Üçüncü karınca da, o resimleri yapanın kol olduğunu, parmakların onun kuvvetiyle iş yaptığını savunur. Böylece tartışma uzar gider. Tartışmaya noktayı, içlerinden en bilgili, en akıllısı yani “karıncaların ulusu” koyar ve der ki:

Bu hüneri, suret yapıyor sanmayın, öyle görmeyin!

Suret uykuda ve ölümde bundan bihaberdir.

Suret elbise ve sopa gibidir, b u nakışları, akıldan, candan başka bir şey yapmaz!

Halbuki o da, akılla canın, Tanrı'nın döndürüp hareket ettirmesi olmazsa Cansız bir şeyden ibaret olduğunu bilmiyordu.

Tanrı, akıldan bir an inayetini kesti mi zekâ sahibi olan akıl, aptallıklar yapar.⁴⁹

Böylece, var edici bir sebep arandığında, bunun ancak Allah'a kadar gidebileceğinin ve O'nda son bulacağına bilinmesinin, insana verilen ve üstünlük sebebi sayılan akıl⁵⁰ sayesinde mümkün olduğunu belirten Mevlana, her nesnenin ve eylemin gidip varacağı yerin 'O' olduğunu, görünürde olanların sadece O'ndan gelenler ve bizi O'na götürenler olarak anlaşılabilceğini; görünenin ve bilinenin arkasındaki gücün, yani son merciin Tanrı olduğunu; her sebebin, bir sonrakine, en son olarak da “Mutlak Varlık” a vardıracağını, “satranç oyunu” metaforu ile dile getirir:

Görünen suret, gayb alemindeki surete delalet eder,

O da başka bir gayb suretinden vücut bulmuştur.

Böylece bunları, görünüşünün miktarınca ta üçüncü,

Dördüncü, onuncu surete kadar say dur!

Oğul, bunlar satrançtaki oyunlara benzer...

Oyunun faydasını, ondan sonrakinde gör!⁵¹

48 Mevlana, *Mesnevi*, C.IV, s.232

49 A.g.e., s.296-297

50 Bkz. Mevlana, *Fihî Mafih*, çev. Meliha Ülker Anbarcıoğlu, İstanbul, 1990, s.123

51 Mevlana, *Mesnevi*, C.IV, s.232

Bu sayma işleminin sonsuz olmayacağını ve bir yerde biteceğini her oyuncu bilir. Satrançtaki bütün hünerin en sonda olması gibi, "sebeplerin sebebi" aranırken de en son varılacak yer, her şeyin sebebi olan Mutlak sebebi kavramaktır. Mevlana, bunu kavrayamayanı, yani görünür olanın arkasındaki asıl sebebi göremeyeni eleştirir ve "kısa görüşlü" olarak niteler:

*Fakat kısa görüşlü adam, ilk işten başka bir şey görmez,
Aklı yerde yetişen otlara benzer, yere mahkumdur; gezemez, dolaşamaz!
Otu ha çağırılmışın ha çağırılmamışın,
Ayağı toprağa kakılmış kalmıştır!
Rüzgarın tesiriyle başını sallasa da, boş sallamasına aldanma!⁵²*

İntizam ve Gayelilik

Allah'ın varlığının kanıtlanmasında baş vurulan bir başka unsur da alemdeki düzen ve gayeliliktir. Bir çok düşünür gibi o da alemdeki düzenin bir nizam vericiye ait olduğunu, bu intizamın kendiliğinden oluşmasının imkansızlığını belirtir. Bu konuyu daha önce tartışanlar ve mesele hakkında görüş beyan edenler arasında Platon⁵³, Aristoteles⁵⁴ ve Farabi⁵⁵ de bulunmaktadır. Mevlana, meydana gelen hiçbir şeyin nedensiz olmadığını her varlığın bir gaye ile yaratıldığını ve bir gaye ile yaratılan her varlığın, O'nun var olduğunun kanıtı olarak anlaşılabilirliğini, çeşitli benzetmelerle dile getirir:

*Hiçbir ressam var mıdır ki yaptığı resmi, hiçbir menfaat ümidi
gözetmeden yalnız resim yapmak için yapsın!
Hem resim yapmak için yapar, hem de uluların; büyüklerin bir vesileyle
kederlerinden kurtulmalarını ister.
Hiçbir testici yok tur ki, içine su konmasını düşünmeden testisini,
sırf testi yapmak için yapsın!
Hiçbir kâseci yoktur ki, kâseyi ancak kâse olmak için yapsın da
içine yemek konmak için yapmasın!⁵⁶
Hiçbir hattat yoktur ki, özene bezene yazdığı yazıyı yalnız yazısının
güzelliğini göstermek için yazsın da okunmak için yazmasın!⁵⁷*

52 A.g.e., s.232

53 Bkz. Platon, *Yasalar*, C.II, X.Kitap, s.148

54 Aristoteles, alemde bir gaye ve nizamın olduğunu, her şeyin bir amacının bulunduğunu, bunun da Tanrı'nın varlığına delalet ettiğini *Metafizik*'te şöyle izah eder: "Çünkü komutan ordunun düzeninden ötürü var değildir, tersine ordunun düzeni komutan sayesinde vardır. Her şey bir bütün olarak belli bir biçimde düzenlenmiştir, ama aynı biçimde düzenlenmiştir (örneğin balıklar, kuşlar ve bitkiler). Şeyler birbirleriyle birinin diğeriyle hiçbir ilişkisinin olmadığı bir tarzda değil, tersine birbirleriyle karşılıklı ilişkiler içinde oldukları bir tarzda düzenlenmişlerdir. Çünkü her şey tek bir amaç için düzenlenmiştir." Bkz. Aristoteles, *Metafizik*, XII. Kitap, s.523

55 Bkz. Mehmet Aydın, a.g.e., s.54,

56 Mevlana, *Mesnevi*, C.IV, s.231

57 A.g.e., s.232

Bu örneklerde görüldüğü gibi, var olan her şey bir gayeye yönelik olarak varlığını sürdürmektedir. Alemdeki her şey bir gayeye matuf olarak, bir düzen içinde meydana geldiğine göre, ona bu düzeni veren ve ona amaç tayin eden bir gücün bulunması gerekeceğinden, alemdeki varlıkların amaçsız, başı boş olduğunu iddia etmek Mevlana'ya göre, insan aklına uygun olmadığı gibi, yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere alemdeki gerçeklerle de çelişir. Buna binaen, bir hattat bile, yazısını okunsun diye yazdığına göre, alemdeki her nesne, bilinip okunsun diye ortaya konmuştur. Bu durum hem bir gayeliliğe hem de bu gayeyi tayin eden varlığın varlığına delalet eder.

Burada Mevlana'nın uyguladığı akıl yürütme şöyle dile getirilebilir: *Alemde-ki düzenin içinde her şey bir amaca yöneliktir; amaçsız olması düşünülemez. Bu düzen ve gaye kendi başına varolmayacağına göre, bu amaçlı düzeni sağlayan bir varlığın olması gerekir; bu da Tanrı'dır.* Böylece düşünür, alemdeki varlıkların bir amaca yönelik olduğundan hareketle Tanrı'nın varlığının anlaşılabilceğini savunur.

Mevlana, sorgusuz sualsiz, akla başvurmadan inanmak istemeyenlere bu akli delilleri sunarak, Allah'ın varlığının mantıksal olarak da kanıtlanabileceğini ortaya koymak ister ve insana şöyle seslenir:

*Mademki kaçamıyorsun, ona kullukta bulun da hepsinden kurtul,
Gül bahçesine git.*

*Her an kendini görür gözetirsin, adaleti de görürsün, yüceliği de ey azgın.
Fakat perde ardına girer, gözünü kaparsan,
Senin bu göz yummanla güneş, işinden gücünden kalır mı hiç?⁵⁸*

Sonuç

Görüldüğü gibi Mevlana her ne kadar "aşkı", Tanrı'ya ulaşmada bir yöntem olarak benimsemişse de, diğer akli kanıtları da kabul etmekte ve bu konuda örnekler vermektedir. Onun için önemli olan Tanrı'nın varlığına inanmak olup, bunun herhangi bir yolla olması problem teşkil etmemektedir. Bundan anlaşılıyor ki, o, "aşk"ı Tanrı'ya ulaşmak için bir yol olarak kabul ederken, aklın da insanı O'na ulaştıracağına inanmakta ve böylece akli ret etmemektedir.

Mevlana, ileri sürdüğü rasyonel kanıtları metafor, hikaye, fabl vb. edebi sanat örnekleriyle destekleyerek güçlü bir anlatım modeli sergiler. Bu anlatım tarzından yararlanan Mevlan'ya göre, hareket ve olayların arkasındaki itici güç düşünülerek veya alemdeki eksikliklerden hareketle, eksiksiz-mükemmel bir varlığın varlığı kabul edilebileceği gibi; görünen ve bilinen şeylerin sebepsiz olamayacağı çıkış noktası yapılarak, ya da var olanları meydana getirmiş bir var edicinin olmasının zorunluluğundan yola çıkılarak da Tanrı'nın varlığına ulaşılabilir..

